

III. Społeczeństwo obywatelskie w Polsce i na Ukrainie III. Громадянське суспільство в Польщі та Україні

Володимир Горбатенко

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ ЯК УМОВА САМОЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Volodymyr Gorbatenko. Citizenship as a Condition of Survival Ukrainian Society.

The main problems associated with the need and possibilities of formation of conscious civic involvement in Ukraine. Argued proven that adequate support for this process involves reliance on the appropriate level of personal consciousness, defined the concept of «citizenship» means: the maturity of the political and legal consciousness, a sense of personal involvement in the history and present of the country, awareness of itself as a full citizen social community. Displaying objective conditions of social activity in Ukraine. It was found that for civic engagement indicate that voluntary desire of the population to defend their country, to determine a stable tendency to overcome the crisis of identity, the awareness of the bulk of the population of individual responsibility for the country. The main forms of civic participation, active involvement of members of society in the management of public and state affairs, the impact on management decisions and monitoring their implementation, the development of various forms of self-defense and self-organization, and others. The example of Donbass occupied followed social settings influence the formation of the identity of the region. Discovered stabilizing role of decentralization and establishing full main directions of civil society

Key words: civic participation, citizenship, civic engagement, social setting, decentralization, self-organization.

Попередні зауваження

У зв'язку з тими надзвичайно складними процесами, які виникли за останній рік в Україні й навколо України, необхідно з'ясувати основні проблеми, пов'язані з потребою й можливостями формування свідомої громадянської участі в нашій країні (йдеться про явище, яке польською мовою визначається як *partycypacja obywatelska*). Адекватне забезпечення цього процесу передбачає опертя на відповідний рівень особистісної свідомості, який визначається поняттям «громадянськість» і означає: зрілість політичної та правової свідомості людини; відчуття особистої причетності до історії й сьогодення своєї країни, відповідальності за її майбутнє; усвідомлення себе як повноправного громадянина соціальної спільності [1, с. 20-21].

Громадянськість передбачає право усіх членів суспільства брати активну участь у управлінні державою. У стародавні часи і в епоху середньовіччя громадянство поширювалось лише на меншість населення. З часом воно не лише охоплює переважну більшість суспільства, а й створює ідеологію громадянських прав з її орієнтацією на рівність можливостей у державному управлінні, утвердження громадянської рівності перед законом, розширення можливостей самозабезпечення особою бажаного соціального статусу. Все це поступово сформувало в розвинених демократичних суспільствах стійке поняття громадянськості.

Формування громадянськості відбувається в процесі соціалізації особи через систему суспільних відносин і виховання. Потреба вдосконалення громадянськості як своєрідної соціально-психологічної якості людської поведінки у процесі модернізації суспільства, тісно взаємозв'язана з потребою утвердження громадянського суспільства і є одним із показників рівня демократичності, поєднаної з цивілізованістю того чи іншого суспільства. Налагодження цілісної, взаємопогодженої на різних її етапах і рівнях, системи політичної соціалізації має бути спрямоване на забезпечення зворотного зв'язку особи з політичною системою, на створення якомога більшої кількості відповідальних соціально-політичних суб'єктів, здатних до самостійної обробки одержуваної інформації, до творчого, раціонального використання власного й сукупного досвіду в індивідуальній поведінці.

Об'єктивні передумови громадянської активності в Україні

Сьогодні, в складних умовах боротьби українського народу за збереження національної незалежності й державного суверенітету, спостерігається колосальний сплеск громадянської активності. Цей процес в Україні має об'єктивне підґрунтя. Оскільки ми не створили в умовах незалежної України розвиненої процедурної демократії, інструментальна політична участь витісняється громадянською участю-дією, яка є своєрідним проявом стихійної активності. Чи можемо ми за цих умов стверджувати, що розширення участі збільшує демократичний потенціал політичної системи? Певно, що ні. Бо ж саме активізація аполітичних верств населення свого часу привела до влади Гітлера в Німеччині, а в нас на Донбасі – ДНР і ЛНР. Щоправда, за висновками фахівців, реальний рівень голосуючих на виборах у цьому регіоні завжди становив не більше 50 відсотків. Все інше – фальсифікації. Хоча у нинішньої дієвої громадянської участі є, безумовно, цілий ряд позитивів: мобільність у реагуванні на зміни; прагнення до забезпечення справедливості; розширення впливу громадських організацій на владні структури; надання допомоги державі у вирішенні нагальних проблем.

На користь громадянської активності свідчать наступні явища і процеси: проукраїнськи налаштована стійка більшість у парламенті; довіра до інституту і постаті президента, про що свідчить його переконлива перемога на виборах; добровільне прагнення населення до захисту своєї країни (добровольчі батальйони, волонтерський рух); визначення стійкої тенденції до подолання кризи ідентичності; усвідомлення основною масою населення особистої відповідальності за країну (про це, зокрема, свідчить непроходження в парламент крайніх правих і крайніх лівих сил).

Вагомим чинником удосконалення політичної системи і модернізації суспільства в сучасних умовах слугує забезпечення широкої участі громадян у політичному житті. Наскільки вивчена ця проблема? Мусимо визнати, що в теоретичному плані досить непогано. Можна одразу назвати кілька фундаментальних праць українських дослідників, у яких розглядаються різні аспекти політичної участі. Йдеться, зокрема, про політологічні дослідження, в яких політична участь вивчається системно, як суспільно-політичне явище, – О. Чемшита, Н. Ротар, В. Бортнікова, С. Дерев'янка [2]. Це також праці українських юристів: В. Федоренка, М. Оніщука, О. Батанова [3]. Отже, теоретичні питання вивчені достатньо. Всі проблеми сьогодні лежать у практично-політичній площині.

В умовах демократизації українського суспільства політична участь реалізується в різноманітних формах – голосування, мітинги, демонстрації, вплив на прийняття політичних рішень, волонтерство, членство в різних організаціях та ін. Як же ми повинні в цьому контексті розуміти політичну участь узагальнено? З одного боку, – це здатність влади до мобілізації людських і матеріальних ресурсів задля вирішення важливих суспільних завдань. З іншого боку, – це активність, за допомогою якої громадяни прагнуть впливати на владу таким чином, щоб вона здійснювала бажані для них дії.

Безумовно, ми й раніше знали, що перехідне суспільство, серед іншого й українське, розвивається за принципом маятника. Так от, за останній рік маятник нашого суспільного розвитку зробив різкий рух від політичної апатії до політичної мобілізації. Наслідком цього стало виникнення низки проблем, які визначально впливають і впливатимуть у подальшому на процеси модернізації українського суспільства загалом і на забезпечення громадянської активності зокрема. Спробуємо розглянути деякі з цих проблем.

Від політичної до громадянської участі

В ідеалі організаційний аспект політичної участі покликаний забезпечувати політичні партії та групи інтересів, які спрямовують і доводять систему залучення громадян до логічного завершення відповідно до завдань того чи іншого суспільства. Найважливішими функціями політичних партій є структуризація політичного життя і соціальна інтеграція. На сьогодні ж можна сказати, що партії в Україні фактично не виконують зазначених функцій і у кращому випадку слугують виборчими машинами. Звідси – процес зниження прихильності населення до формального членства у політичних партіях.

Внаслідок згаданих обставин формування громадянської самосвідомості в українському суспільстві відбувається переважно стихійно. Сплеск громадянської участі в умовах конфлікту співпадає з протестними настроями, оскільки протест можна визначити як поле нетрадиційної політики, як своєрідну форму опосередкованого впливу на політичну систему. Він може коливатися від мирних демонстрацій до силового протистояння існуючій владі. Майдан і подальші події в Україні супроводжувалися низкою протестних акцій – від повалення пам'ятників і захоплення адміністративних будівель до використання проти опонентів зеленки, смітєвих баків, перекриття руху транспорту і т. ін.

У контексті забезпечення громадянської участі населення конструктивними й абсолютно сучасними є ідеї В. Липинського, якого насправді можна вважати творцем концепції української політичної нації [4]. Він, зокрема, вважав, що відродити українську націю та вибудувати українську державність неможливо без активної громадянської еліт і широких верств населення. Тому важливим засобом творення незалежної національної держави В.Липинський вважав національну консолідацію. Нація для нього – це всі громадяни держави. Липинський виступав проти необмеженого демократичного індивідуалізму, домінування приватних чи групових інтересів, оскільки вони підривають основи дисципліни і правопорядку в державі. Державна влада, на його думку, є легітимною, якщо вона схвалюється традиційною політичною культурою і цінностями. Джерелом національної легітимації у В.Липинського є ідея не етнічного, а територіального суверенітету (закон землі), що передбачає «свідомість своєї території».

Громадянська участь в її сучасному розумінні передбачає: активне включення членів суспільства в управління суспільними і державними справами; колективну діяльність задля досягнення суспільно-корисного результату, поєднання особистих і загальнодержавних інтересів; включення громадян на державному і місцевому рівнях у процеси розробки політичних, соціально-економічних, культурних програм і проектів; вплив на прийняття управлінських рішень і контроль за їх виконанням; розвиток різноманітних форм колективної дії, самозахисту й самоорганізації населення.

Соціальна установка та її наслідки для політичної і громадянської участі

Поняття соціальної установки було розкрито в дослідженнях Чиказької соціологічної школи, насамперед у працях Вільяма Томаса і Флоріана Знанецького. В сучасному розумінні установка – це стан свідомості, виражені в потенційній активності щодо ціннісних об'єктів. Соціальна установка формується і змінюється в часі, виступаючи як функція внутрішнього досвіду, котрим володіє індивід у певній конкретній ситуації. В цьому контексті російський вчений В.Луков зазначає: «Одні й ті ж події, люди, рішення, ситуації викликають нерідко різні, іноді прямо протилежні реакції. Ця різниця і відображає готовність прийняти ту чи іншу інформацію і діяти у відповідності з нею» [5, с. 14]. Вона є досить стійкою характеристикою свідомості. Так, наприклад, ми чекаємо, що спільнота на Донбасі от-от «прозріє». Бо ж по ній стріляють «свої», вони ж катують земляків, руйнують будинки. Але тут не все так просто, як здається на перший погляд. Деякі зовнішні сигнали мають дуже мало шансів пробитися крізь бар'єри, вибудовані у свідомості десятиліттями радянського існування, а потім цілеспрямовано сформовані російськими інформаційними технологіями. Всі зовнішні враження проходять своєрідну цензуру свідомості звичайної людини. Аналітиків же, здатних думати, співставляти, у світі не так багато. Водночас людина є незмінною як біологічна істота. А ще людина залежна від середовища свого існування й не шукає складних шляхів, у соціально складних ситуаціях вона найчастіше діє інстинктивно. До того ж, значна частина населення Донбасу ніколи й нікуди не виїздила з цієї території. Потрібно зважати й на маргіналізацію та глибоку кризу ідентичності, властиві населенню цього регіону як людям відірваним від свого коріння.

На власному досвіді ми пересвідчилися, що характер політичної культури постає відмінним не лише при порівнянні різних націй. Він змінюється і в рамках одного національно-державного утворення. Сьогодні ми можемо говорити про активізацію субкультур участі, пов'язаних географічною, релігійною чи віковою належністю. Можна говорити, зокрема, про протистояння

в Україні активістського й підданського типів субкультури участі. Підданський тип, який активізувався на Донбасі, характеризується місцевою і етнічною солідарністю, несприйняттям демократичних і загальнонаціональних цінностей, звичкою до рабської, споживацької покорі, схильністю до стереотипів і соціальної міфології візантійсько-колективістського типу.

Отже, подолання зазначеної соціальної установки в найближчому майбутньому буде одним з основних завдань українського суспільства і владної еліти. Хоча, як ми вже пересвідчилися на прикладі звільнених Слов'янська, Артемівська, Краматорська та інших міст Донбасу, процеси подолання стереотипів в умовах переходу від війни до миру значно прискорюються. Так, варто погодитись з висновком М.Рябчука, який зазначив: «Державна політика та синергійні, співзвучні з нею зусилля громадянського суспільства повинні спрямовуватися, з одного боку, на промоцію ідеї української нації як політичної спільноти різномовних і різнокультурних, проте рівноправних громадян, зі спільним мовно-культурним ядром, спільними ліберально-демократичними («європейськими») цінностями та, відповідно, спільною візією майбутнього. А з іншого боку, слід якомога подбати про належну інституалізацію міжетнічних, мовно-культурних та інших внутрішньогрупових відносин у рамках правової держави» [6, с. 13].

Криза централізаторських форм політичної участі й нагальна необхідність здійснення децентралізації

Стабілізаційний базис участі громадян у політичному житті забезпечує вдале поєднання централізації та децентралізації, створення системи державного й місцевого управління, орієнтованої на гнучкі й різноманітні форми політичної участі населення через механізми суспільної саморегуляції. Для виникнення такої системи важливим є створення нових різновидів інститутів і механізмів, які забезпечували би не лише контроль над ресурсами, а й канали для ефективного діалогу між владою та населенням. Не менш важливим є досягнення на місцевому рівні відносно рівномірного розподілу таких ресурсів участі, як гроші, освіта, знання механізмів винесення політичних рішень, вільний час, доступ до засобів масової інформації тощо.

У децентралізованій системі вищий ступінь довіри людей до інститутів, які вони обирають і мають можливість реально контролювати. При цьому потрібно зазначити, що «децентралізація – лише певний метод управління, тому сама по собі вона не є ні демократичною, ні ліберальною. Вона може стати такою за певних умов» [7, с. 11]. Принаймні, після надмірної централізації, властивої для нашої країни, на місцевому рівні відкривається значно більше можливостей для реалізації безпосередньої демократії, зокрема, через підтримку місцевих осередків політичних партій і громадсько-політичних організацій. Децентралізація в загальному плані означає відкритість системи державного управління для прийняття рішень «знизу». У понятійному плані децентралізація – це процес розширення і зміцнення прав та повноважень адміністративно-територіальних одиниць або нижчих органів та організацій при одночасному звуженні прав і повноважень відповідного центру. Розрізняють два типи децентралізації: адміністративну (бюрократичну) і демократичну. При адміністративній місцеві адміністративні органи призначаються центральним урядом. Демократична передбачає створення розгалуженої системи місцевого самоврядування, коли місцеві справи вирішуються не представниками центрального уряду, а особами, обраними населенням.

Загалом можна сказати, що децентралізація в нинішніх умовах модернізації українського суспільства – найефективніший спосіб його самозбереження. Головне – не зробити непродуманих кроків у цьому процесі й не зруйнувати центральну владу, яка має залишити за собою все, що не підвладне низовим структурам суспільства. Основні ознаки децентралізації: незалежність від форми державного устрою; чітке законодавче розмежування функцій та повноважень між різними рівнями державного управління; цілеспрямований розвиток розгалуженої системи місцевого самоврядування; невтручання держави у сферу суверенних прав земель, областей, регіонів; подолання патерналізму через запровадження принципів діалогу і співпраці на різних рівнях соціального управління; самостійність місцевих органів влади у фінансовій сфері; законодавче закріплення горизонтальних і вертикальних взаємовідносин у сфері соціального управління.

Необхідність налагодження повноцінної життєдіяльності громадянського суспільства

У громадянському суспільстві, яке лише починає формуватися в Україні, химерно переплітаються авторитарні й демократичні властивості та ознаки. Його перехідний характер особливо виразно постає в незахищеності від втручання держави і політичної влади у життя і діяльність громадян. Для створення розвиненого громадянського суспільства всупереч таким чинникам, як відсутність активності, самостійності, ініціативи, потрібна юридична грамотність населення і підтримка з боку держави [8].

За майновими та психологічними ознаками лише близько 20% жителів України на сьогодні можна вважати представниками середнього класу. Якщо ж вважати середній клас не лише економічною категорією, а й основним рушієм демократичних перетворень в країні, тоді до нього в Україні можна зарахувати лише 2 – 2,5 % громадян. Нерозвиненість українського меценатства пов'язана із несформованістю середнього класу. За статистикою, в США, де кошти від пожертвувань становлять 60% від обсягу валового продукту, благодійністю через громадські об'єднання займається кожен третій представник середнього класу. Витрати ж громадських організацій в Україні складають менше 1% від ВВП. За даними Інституту соціології НАН України, лише 17% українських громадян є членами громадських організацій, з них лише 2% активних. 52% українців не довіряють громадським організаціям. В Україні переважає протестний характер громадських об'єднань, який викликаний насамперед діями влади. На сьогодні в Україні нараховується більше 100 профспілок, багато з яких практично не діють. Їхня бездіяльність підриває довіру людей до цього інституту загалом. Внаслідок надмірного захоплення «партійним будівництвом» відбувся відтік і так нечисленної української еліти з громадянського суспільства в політику (зокрема, перетворення Народного Руху України в політичну партію привело до негативних наслідків – з масового утворення він перетворився на одне з атомістичних угруповань).

Українське суспільство роз'єднане в етнокультурному, політичному, соціальному сенсі, а також за ідентичністю. Характерними його ознаками є: тотальна недовіра (причому не тільки громадян по відношенню до держави, а й один до одного); розчарування результатами реформ (особливо після невдач Помаранчевої революції); безвідповідальність і корупція на всіх поверхах соціальної ієрархії; амбівалентність, тобто прагнення одночасно протилежних речей (демократії та сильної руки; Союзу з Росією та з Європою); низький рівень забезпечення незалежності ЗМІ; неналежний рівень освітньо-просвітницької діяльності, спрямованої на розвиток громадянського суспільства.

Позитивним є те, що влада поступово, під тиском європейських стандартів, включається у процес формування громадянського суспільства. Питання конструктивної участі держави в побудові громадянського суспільства є, звичайно, актуальним і перспективним. Воно пов'язане з відсутністю належної споживацької культури, традицій поведінки з капіталом, пріоритетності загальнодержавного інтересу перед корпоративними інтересами. Однак якими є міра, засоби і суб'єкти цього втручання? Пошуки відповіді на це питання сприятимуть процесові незворотності демократичного розвитку.

Висновки

Задля повноцінної життєдіяльності громадянського суспільства і налагодження його взаємодії з державою необхідно виконати 3 основні умови: 1) створення його розгалуженої інституціональної інфраструктури; 2) розвиток самоорганізаційного потенціалу громад; 3) законодавче врегулювання відносин з державою.

Перша з названих умов пов'язана зі створенням розгалуженої, багатоаспектної мережі різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення і формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави. На початку незалежного розвитку України ринкову свободу неправомірно ототожнювали зі свободою громадянських дій населення. Однак, як виявилось, для прискореного формування громадянського суспільства недостатньо його стихійного розвитку. Потрібен проект його формування.

Забезпечення другої умови налагодження життєдіяльності громадянського суспільства потребує цілеспрямованої підготовки й підтримки лідерів громадськості. Без них осередки громадянського суспільства, як правило, не виникають. Такими потенційними лідерами на місцях можуть виступати представники інтелігенції (вчителі, лікарі, священнослужителі). До того ж, можна спеціально готувати відповідних фахівців на юридичних чи політологічних відділеннях університетів. Ще одним механізмом можна вважати підтримку соціального партнерства, яке дозволяє поєднати зусилля держави, бізнесу та інститутів громадянського суспільства. У Європі сьогодні саме з цим пов'язаний безперервний процес реалізації адміністративних реформ. Особливо, якщо йдеться про залучення бізнесу і громадських структур до реалізації ініційованих державою проєктів. У демократичних державах сьогодні серйозна увага приділяється і так званому неформальному соціальному партнерству, в рамках якого у нас, наприклад, може здійснюватись облік соціально небезпечних сімей, які є причиною пожеж, газових вибухів у квартирах, грабежів, зростання неблагополучних дітей.

Третя умова – законодавче врегулювання відносин суспільства з державою – передбачає, що осередками зміцнення громадянськості можуть стати благодійні організації, фонди, товариства, меценатство і волонтерський рух. При цьому законодавець має враховувати, що подібні організації можуть слугувати засобом відмивання «брудних» грошей, оплотами маніпуляцій довірою людей. Відповідно, особливу увагу потрібно звертати на відкритість їхньої діяльності, чіткість норм і правил, покликаних регулювати діяльність у цій сфері. Важливою умовою життєздатності інститутів громадянського суспільства є забезпечення їхньої фінансової стійкості. Це передбачає створення сприятливих податкових умов. Зокрема, варто було б надати можливість фізичним особам адресної виплати частини податків на розвиток інститутів громадянського суспільства із забезпеченням відповідної звітності. Законодавчого регулювання також потребують порядок здійснення громадського контролю за діяльністю влади; статус і діяльність невідприємницьких організацій; облік і надання соціальних послуг, в тому числі правової допомоги, населенню; реальне забезпечення права на звернення кожного громадянина до органів державної влади; процедура реєстрації об'єднань громадян.

Таким чином, про розвинене громадянське суспільство в нашій реальності можна буде говорити лише тоді, коли воно буде в змозі змінити характер функціонування влади, для якої стануть характерними: легітимність, всезагальність застосування демократичних принципів, ефективність влади (що означає її здатність діяти в інтересах людей, впливати на демократичний розвиток своєї країни), формування захищеної державою приватної власності, налагодження досконалих правовідносин, цілеспрямований розвиток громадських організацій (останні поступово перебиратимуть на себе функції держави). Водночас, варто пам'ятати, що розширювати масштаби участі за межі такої традиційної форми демократичної активності громадян, як голосування, вкрай небезпечно. У демократичних країнах гаслу «більше участі в інтересах демократичного розвитку» протиставляється принцип «не будіть сплячого собаку». І це правильно, оскільки разом масова активність супроводжується реальною небезпекою охлократії. За нинішніх умов ми стаємо свідками поєднання стихійної й цілеспрямованої зміни системи політичної участі. Якщо цей процес поїде правильним шляхом, вже в доступному для огляду майбутньому в нашій країні сформується феномен громадянськості, що означатиме готовність і здатність людини до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків.

1. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : [монографія] / Горбатенко В. П. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.
2. *Чемшит А. А.* Государственная власть и политическое участие / Чемшит А. А. – К. : Украинский Центр духовной культуры, 2004. – 527 с.
3. *Ротар Н. Ю.* Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : [монографія] / Ротар Н. Ю. – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.
4. *Бортніков В. І.* Політична участь і демократія: українські реалії : [монографія] / Бортніков В. І. – Луцьк : Вежа, 2007. – 524 с.
5. *Дерев'янку С. М.* Політико-правові засади референдумів в Україні : [монографія] / Дерев'янку С. М. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 848 с.
6. *Федоренко В. Л.* Конституційно-правові основи всеукраїнського референдуму: проблеми теорії та практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / В. Л. Федоренко. – К., 1999. – 18 с.
7. *Оніщук М. В.* Референдна демократія: проблеми конституційної теорії та практики : [монографія] / Оніщук М. В. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2009. – 447 с.
8. *Батанов О. В.* Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні : [монографія] / Батанов О. В. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 260 с.
9. *В'ячеслав Липинський* – ідеолог українського державотворення : зб. наук. праць / [ред. Б. Ярош]. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2001. – 188 с.
10. *Луков В. А.* Социальное проектирование : [учеб. пособие] / Луков В. А. – [6-е изд., исправ.]. – М. : Изд-во Московского гуманитарного ун-та, 2006. – 240 с.
11. *Рябчук М. Ю.* Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / М. Ю. Рябчук. – К., 2015. – 19 с.
12. *Децентралізація управління в зарубіжних державах* / Ін-т законодавства і сравнительного правознавства при Правительстве Российской Федерации. – М. : Эксмо, 2009. – 352 с.
13. *Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії* / [Кресіна І. О., Скрипнюк О. В., Коваленко А. А., Перегуда Є. В., Стойко О. М., Балан С. В., Полішкарлова О. О., Явір В. А.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – 313 с.